

*Широколава М. В.,
викладач кафедри соціально-економічних дисциплін Комунального закладу
«Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради*

УЧАСТЬ КУПЕЦТВА В ГРОМАДСЬКОМУ РУСІ ЗА ПОЧАТКОВУ НАРОДНУ ОСВІТУ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Анотація. У статті розглянуто участь представників купецького стану у громадському русі за початкову народну освіту в Харківській губернії у другій половині ХІХ — на початку ХХ століть. Досліджено роль купецтва у освітній діяльності органів місцевого самоврядування. Визначено форми приватної ініціативи представників купецтва у розбудові початкової освіти у Харківській губернії.

Ключові слова: початкова освіта, громадський рух, купецтво, місцеве самоврядування, благодійництво.

Постановка проблеми. Діяльність представників окремих станів Слобожанщини у розбудові початкової народної освіти на даний момент досліджена далеко не повністю. Найбільший науковий інтерес представляє участь купецтва Харківської губернії в громадському русі за початкову народну освіту. У наявних на даний момент працях діяльність купецтва в сфері освіти найчастіше розглядають, як частину благодійництва, випускаючи з поля зору інші види і форми діяльності купецтва в цій галузі.

Аналіз актуальності дослідження. Діяльність купецтва в сфері розбудови початкової освіти можна простежити в дореволюційних працях, які присвячені дослідженню розвитку благодійництва у пореформений період [1, 2, 3]. Особистий внесок окремих представників харківського купецтва висвітлили у своїй праці Д. Багалій та Д. Міллер [4, с. 731-734]. Діяльність харківського міського самоврядування в сфері початкової народної освіти, вплив на її результати боротьби «купецької» та «дворянської» партій розглядав у своїй статті О. Головка [5]. Дослідження О. М. Доніка дозволяє простежити зміни чисельності представників купецького стану в Міській думі Харкова, але автор зосередив свою увагу виключно на участі купецтва у діяльності органів місцевого самоврядування [6]. Дослідженню благодійництва в сфері початкової освіти, в тому числі і представників харківського купецтва, присвячена стаття В. Н. Корниенко [7]. Важливі дані стосовно розвитку промисловості й торгівлі у Харкові та міс-

тах Харківської губернії, формування міських бюджетів і витрат міських органів самоврядування на народну освіту, протистояння міських дум та земств стосовно розподілу коштів містить монографія Д. М. Чорного [8, с. 94-97, с. 99, с. 120-123, с. 165-182].

Джерельною базою статті є нормативні акти [9, 10], періодичні видання [11] видання органів місцевого самоврядування [12, 13] та матеріали Державного архіву Харківської області [14, 15].

Мета статті. Метою статті є встановлення обсягів участі купецтва у діяльності органів місцевого самоврядування і у громадському русі за початкову народну освіту на Слобожанщині, встановлення форм і видів діяльності представників купецького стану, а також мотивації їх діяльності в сфері початкової народної освіти.

Виклад основного матеріалу. Торгівля відіграла важливу роль в житті Харкова мало не з моменту заснування самого міста. Завдяки своєму географічному розташуванню Харків одразу став важливим торгівельним центром. Через місто проходили потоки товарів з України до Росії і в зворотному напрямку. На 1897 р. торгівельний оборот Харкова становив 81,1 млн. рублів, що становило 1/5 торгівельного обороту усієї Лівобережної України. На 1900 р. у Харкові було понад 2,6 тис. торгових точок. У губернському центрі були розташовані 28% закладів торгової мережі Харківської губернії [8, с. 120-121].

За таких обставин цілком природним було те, що купецтво почало відігравати значну роль в житті міста, а згодом і усього краю. Маючи значні кошти і перебуваючи на вершині соціальної структури міського населення, представники купецтва впевнено посіли провідні позиції у всіх сферах міського життя. Майновий ценз перешкоджав переважній більшості міщан і цехових отримати право голосу у міських зборах і в першу чергу це стосувалось Харкова. У дореформений період купці фактично повністю контролювали громадське управління. Це підтверджують наступні дані — у зборах Харківської міської громади, які відбулись 10 липня 1864 року брали участь 11 цехових, 5 міщан і 80 купців. Напередодні міської реформи

1870 року фактично неможливо було відрізнити міські збори від станових купецьких [6, с.64].

У інших містах Харківської губернії чисельність представників купецтва була значно меншою ніж у губернському центрі. В структурі населення цих міст переважали міщани і саме вони становили більшість учасників міських зборів. Проте і тут завдяки міцним економічним позиціям купці залишались досить впливовою соціальною групою.

Згідно діючої у дореформеній час «Жалуваної грамоти містам» від 21 квітня 1785 року головним органом міського управління мала бути міська дума, яка складалась з розпорядчої загальної думи і шестигласної виконавчої. Купецтво було невід'ємною частиною міської громади, яка користувалась відносним самоврядуванням і відала адміністративно-господарськими питаннями свого поселення [9].

Проте у більшості міст думи діяли як виконавчі органи, а первинними органами управління були загальні збори городян. Участь у них могли брати чоловіки старше 25 років, які були приписані до даного міста або займались в цьому населеному пункті торгівлею чи промисловою діяльністю. Обов'язковою умовою для участі у міських зборах було володіння капіталом, відсотки з якого становили не менше 15 рублів сріблом. Збори вирішували усі важливі питання життя міської громади і на три роки обирали посадових осіб.

До такого стану речей представники купецтва ставились далеко не однозначно. Багато представників купецького стану сприймало «службу по виборах» не в якості політичного права чи привілею, а як обтяжливу повинність. У той час в середовищі купецтва панувало переконання, що «громадськими справами займаються лише ті, у кого погано йдуть власні»[6, с.64].

Ситуація змінилась після запровадження в дію Міської реформи від 16 квітня 1870 року. Головна відмінність нового нормативного акту від попередніх документів полягала у переході до формування міських органів самоврядування на основі залучення до них представників усіх станів міського населення. Такий підхід мав на меті вдосконалення міського самоврядування і перетворення його на ефективний суспільний інститут.

В Харкові міське положення вступило в дію у 1871 р., коли було проведено перші вибори. В інших містах вибори відповідно до нового положення проходили протягом 1875—1878 рр. Міське купецтво зберегло позиції самостійної суспільної сили і навіть посилювало свої позиції у громадському житті. У повітових та позаштатних містах Харківської губернії ситуація була дещо іншою. З обраних протягом 1875—1878 років 710 гласних 169 (23,8%) були представниками купецтва, ви-

передивши дворян і чиновників(21,5%) і поступившись представникам «податних» станів (54,6%). У губернському центрі купецтво мало значно більшу підтримку виборців — з 72-х гласних, обраних у 1875 р., 34 були купцями і почесними громадянами із купців, а представниками привілейованих станів були 35 гласних. На середину 80-х років XIX ст. з 72-х гласних Харківської міської думи представниками купців і почесних громадян із купецького стану було 39 чоловік або 54,1% [6, с. 65, 66]. Така ситуація була характерна для всіх торгових центрів України.

Оскільки саме в губернському центрі домінуюча роль купецтва у міському самоврядуванні була незаперечною, то саме на діяльності торгівельних кіл Харкова зосереджено основну увагу даної статті.

В наслідок того, що більшість представників міщанства та цехових відверто нехтували своїм виборчим правом та ігнорували вибори до місцевих дум провідну роль відігравали представники вищих верств міського населення — дворяни, чиновники, купці та почесні громадяни з купців. В Харківській думі вони утворили дві своєрідні партії — «дворянську», яка об'єднала представників інтелігенції та «купецьку», до складу якої увійшли представники торгівельно-промислових кіл. Д. Багалій та Д. Міллер пов'язували недоліки міського самоврядування, в тому числі і низький рівень розвитку народної освіти, саме із засиллям в ньому купців[4, с. 292—336]. Проте факти свідчать про невідповідність такого твердження реальності.

Міська дума Харкова, обрана у 1871 р., мала амбіційні плани щодо розвитку початкової народної освіти в місті, але дійсність змусила їх переглянути. За 22 роки дії Міського положення від 1870 р. у Харкові міське самоврядування відкрило тільки 7 початкових училищ, причому з 1884 по 1893 рр. лише одне нове училище, створення якого профінансували жертводавці [5, с. 3]. Головною причиною такого становища став незадовільний стан міського господарства. На межі 80—90-х рр. XIX ст. фінансова ситуація у Харкові набрала катастрофічного характеру — борги міського самоврядування перевищили вартість майна, яке перебувало у розпорядженні Міської думи більш ніж на 500 тис. рублів [6, с.69]. У 1891 році був обраний новий, «інтелігентський» склад думи, але у 1892 році було прийняте нове, більш консервативне Міське положення. Хоча повноваження діючої думи були дійсними до 1896 р. харківський губернатор О. Петров наказав почати підготовку до виборів відповідно до нового Положення[Харьковские губернские ведомости. 1893. 19 февраля.]. Кількість виборців зменшилась

з 2292 чол. до 1813 чол. [11, 1893 — 1 января.]. З них на вибори у 1893 р. з'явилося лише 294 чол. і вони обрали 80 гласних [11, 1893 — 19 февраля, 26 февраля, 12 марта]. Серед них представники купецтва отримали 57 місць, що становило 71,3% від загальної кількості гласних. В Україні це був найвищий показник представництва купецького стану в органах місцевого самоврядування [6, с.68]. Міським головою став І. Т. Голеніщев-Кутузов, член правління Харківського земельного банку, послідовний прихильник прагматизму в діяльності органів міського самоврядування.

Діяльність «купецької» Міської думи була спрямована, в першу чергу, на поліпшення економічного стану міського господарства. Завдяки великому досвіду економічної діяльності більшості гласних Міської думи це завдання вдалося вирішити.

Коли вдалося запобігти фінансового краху міста, міське самоврядування повернулося до вирішення інших потреб населення Харкова, зокрема й освітніх. 27 червня 1896 р. відбулось засідання Міської думи, на яке запросили вчителів та попечителів народних училищ. Була створена спеціальна підкомісія для визначення розташування нових початкових шкіл та розрахунку кошторисів на їх будівництво. До кінця повноважень даної Міської думи витрати на початкову освіту зросли на 63,35%, було відкрито 6 нових училищ, з яких 2 (Журавлівське та імені І. С. Тургенева) у нових, спеціально побудованих приміщеннях [5, с. 4].

У 1897 р. на виборах до Міської думи представники «дворянської» партії дещо потіснили харківських підприємців, але останні зберегли більшість у Міській думі. З 64 обраних гласних до «купецької» партії належали 37, що становило 57,8% складу думи [6, с.68]. Міським головою залишився І. Т. Голеніщев-Кутузов.

Ця дума також досить продуктивно діяла в сфері розвитку початкової народної освіти — була створена комісія із запровадження загальної початкової освіти у Харкові на чолі з професором М. Сумцовим, у 1902 р. було відкрито училище імені О. С. Пушкіна на 900 учнів, започатковано створення бібліотек при початкових училищах. Для більшої ефективності в розбудові початкової освіти в місті були порушені клопотання про створення у Харкові міської училищної ради та запровадження посади інспектора міських народних училищ. Внаслідок тривалої бюрократичної тяганини ці клопотання були задоволені лише у 1904 р. [5, с. 5-6].

Вирішити усі проблеми, пов'язані із запровадженням загальної початкової освіти в Харкові, Міська дума у цей час не змогла. На заваді цьому стали об'єктивні причини — обмежені фінансові

можливості міського самоврядування, дріб'язкова опіка з боку державних установ, наростання протиріч із земством. Соціальний склад думи, а саме більшість купців серед гласних, не мав вирішального впливу на діяльність Міської думи в сфері початкової освіти.

В складі наступної думи харківське купецтво втратило більшість. З початку ХХ ст. кількість представників купецького стану у Міській думі Харкова невпинно зменшувалась [5, с.68, 70; 13, с. 101]. «Купецькі» думи залишились у минулому. Відтепер освітня діяльність міського самоврядування залежала від представників інших суспільних станів.

Для представників купецького стану були відкриті найрізноманітніші шляхи участі в розвитку освіти. У суспільстві в цей час утвердилось переконання, що «треба припинити роздавати харчі та гроші й почати роздавати знання та вміння» [4, с. 63].

Перебуваючи поза межами органів місцевого самоврядування купці вдавались до благодійництва в галузі початкової освіти, ставали попечителями народних початкових училищ, створювали іменні стипендії для учнів. Приведемо декілька прикладів діяльності купців в сфері початкової народної освіти.

У 1874 році харківський купець С. А. Клеменов подарував місту побудоване на власні кошти шкільне приміщення із земельною ділянкою, додавши прохання відкрити у подарованому приміщенні школу, що носила б ім'я його покійної доньки, яка «гаряче співчувала справі народної освіти». Міська управа прийняла пожертву і у подарованому приміщенні було відкрито 3-є міське початкове училище. Сам Клеменов став його почесним попечителем і залишив за заповітом 3000 рублів недоторканого капіталу на придбання за відсотки з нього взуття та одягу дітям, що потребують, на свята Різдва та Великодня. Після смерті С. А. Клеменова попечителем училища став його син, який гідно продовжував справу свого батька. Інший представник харківського купецтва, М. І. Ільїн, заповів міському самоврядуванню Харкова 25 тис. рублів, обумовивши мету пожертви — Міська управа має відкрити жіноче початкове училище з навчанням рукоділля. Відкриття училища відбулось 9 вересня 1890 року. З пожертвуваних коштів 12 000 рублів було витрачено на побудову приміщення, а відсотки з інших 13 000 витрачались на утримання училища. Благодійництвом в сфері початкової освіти також відзначився купець І. А. Сергеев. Він за власні кошти побудував приміщення для школи з двома класними кімнатами та квартирою для вчителя. Даруючи приміщення місту в 1900 році він подав

прохання перевести в нього приватне початкове училище вчительки Є. Є. Ткаченко, яке до цього працювало у приміщенні доглядача Кирило-Мефодієвського цвинтаря. Прохання задовольнили, навчальний заклад перейшов у відання Міської думи і отримав назву «6-те початкове училище». І. А. Сергеев став попечителем училища. Його зусиллями училище розширили до трьох відділень, а кількість учнів у 1903 році досягла 160 чоловік [4, с. 731-734].

Купець Ф. С. Карпов у 1869 році пожертвував Харківському товариству грамотності земельну ділянку для побудови 1-ї школи і щороку виділяв 150 рублів на її потреби. У 1891 році він надав Товариству недоторканий капітал в сумі 10 тис. рублів, відсотки з якого мали йти на утримання цієї школи. Також Ф. С. Карпов заповів Товариству грамотності 187 тис. рублів [7, с. 188.].

Купець Галицький заповів певну суму в розпорядження Міської думи. З відсотків цієї суми були створені дві стипендії у жіночій школі Благодійницького товариства [14, арк. 2-3.]. Міська дума прийняла пожертвувані по заповіту кошти на зазначених умовах, враховуючи той факт, що Благодійне товариство надавало своїм вихованцям початкову освіту.

Міський голова Харкова І. Т. Голенішев-Кутузов, визнаний лідер прагматиків з «купецької» партії, виявив готовність понести особисті витрати на користь початкової народної освіти. Для подолання різниці у оплаті праці вчителів міських початкових училищ він запропонував щорічно відраховувати 2 тис. рублів з власного посадового окладу. Гласні віддали належне шляхетності міського голови, але відхилили його пропозицію, переглянувши натомість міський бюджет [5, с. 6].

Службовці Харківського головного агентства Першого Російського страхового товариства звернулись у Міську думу Харкова 31 березня 1911 року. Вони подали пропозицію створити в початковому училищі імені І. С. Тургенева стипендію імені спадкового почесного громадянина Харкова Сергія Миколайовича Жевержеєва «з тим, щоб така стипендія надавалась найбільшому з вихованців на розсуд попечителя вищевказаного училища». До пропозиції додавалась сума у 1000 рублів. Міська дума прийняла пожертву і постановила створити іменну стипендію на зазначених умовах. Агентство страхового товариства отримало повідомлення про виконання пропозиції з висловленням подяки від Міської думи [15, арк. 1-5]. С. М. Жевержеєв з 1900 р. виконував обов'язки головного агента Першого Російського страхового товариства і очолював його харківське відділення до своєї смерті [16, с. 29]. клопотання підлеглих Сергія Миколайовича про створення стипендії його іме-

ні було свідченням їх глибокої поваги до представника харківської купецької династії. Також С. М. Жевержеєв був попечителем 8-го початкового училища імені І. С. Тургенева [12, с. 22].

Батько С. М. Жевержеєва, Микола Олексійович, був засновником сімейного підприємства, який наполегливою працею здобув статок і перейшов з міщанського стану до купецтва, а згодом – до стану спадкових почесних громадян [16, с. 19, 25]. Він був гласним Харківської міської думи з 1875 по 1893 рр. і одним з лідерів «купецької» партії.

Педагогічна діяльність Харківської міської думи була відзначена на загально державному рівні. У 1903 році Харківське міське управління брало участь у міжнародній науково педагогічній виставці «Дитячий світ» у Санкт-Петербурзі. Досягнення міського самоврядування Харкова були відзначені срібною медаллю [17, с.138]. Не підлягає сумніву, що висока нагорода була заслугою усіх членів Міської думи, в тому числі і представників купецтва. Значним внеском у здобуття високої нагороди була також благодійницька та попечительська діяльність представників купецького стану. Їх співпраця з місцевим самоврядуванням сприяла тому, що Харків став одним з лідерів розвитку початкової народної освіти.

Отже, діяльність харківського купецтва у розвитку початкової народної освіти мала позитивні наслідки. Діяльність купецтва в складі міської думи Харкова мала неоднозначний характер, але, водночас, позицію купецтва стосовно розвитку міста не можна розглядати як ретроградство або консерватизм. Це був прагматизм, який базувався на глибокому усвідомленні реального економічного стану міського господарства. Прагматичний підхід до проблем міста і надання пріоритету господарчим проблемам перед суспільними не применшує роль купецтва у громадському русі за початкову народну освіту. І якщо діяльність купецтва у сфері освіти як верстви міського населення може оцінюватись неоднозначно, то діяльність представників купецького стану як благодійників, меценатів і попечителів була однозначно вагомим внеском в розбудову початкової народної освіти в Харкові.

Формування громадянського суспільства в наслідок Великих реформ середини XIX ст. призвело до значних змін у ставленні до громадської діяльності. Не оминули ці зміни і купецький стан Харківщини. Наслідком цих змін стала широка участь представників купецтва розбудові початкової народної освіти. Дослідження історії становлення та розвитку громадського руху за початкову народну освіту є важливою складовою вивчення вітчизняної історії. Участь представників окремих верств населення у даному русі відповідно до їх

станової приналежності мала певну специфіку. Представник купецтва у пореформений період окрім важливої економічної ролі відгравали також важливу роль у громадському житті. Тому вивчення громадської діяльності представників купецького стану, зокрема і у сфері розвитку народної освіти, є перспективним напрямком для наукових досліджень.

Література

1. Максимов Е. Д. Очерк истории развития и современное положение общественного призрения в России. // Общественное и частное призрение в России. — СПб.: Тип. импер. акад. наук., 1907. — С. 1 — 68
2. Максимов Е. Д. Происхождение нищенства и меры борьбы с ним. — СПб.: Тип. Киришбаума, 1901. — 136 с.
3. Савицкий Н. П., Евстратов П. А. Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии. — Х.; Тип. Зильберга. — 1896. — 160 с.
4. Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования 1655 — 1905. Харьков, 1905 — 1912. — Т.2
5. Головкин О. Справа народної освіти в діяльності харківського міського самоврядування / О. Головкин // Збірник харківського історико-філологічного товариства. — Х., 1994. — С. 3—10
6. Донік О. М. Участь купецтва України в органах міського самоврядування (1870-1918 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX-XX ст. — Вип. XIV. — с. 63—76
7. Корниенко В. Н. Благотворительность в сфере образования: Харьковская губерния во второй половине XIX в. / В. Н. Корниенко // Вчені записки ХГІ «НУА» — 1999. — Т.5. — С.184 — 190
8. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX — початок XX ст.) / Д. М. Чорний. — Харків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. — 304 с.
9. Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Российское законодательство X—XX веков: В 9-ти т. — Т. 5: Законодательство периода абсолютизма. — М., 1987. — С. 68—128
10. Городовое положение 16 июня 1870 года // Полное собрание законов Российской империи. — СПб.: тип. II отд. Е. И. В. канцелярии, 1873. — Собр. 2. — Т. 45, Отд. 1, № 448498. — С. 821-839
11. Харьковские губернские ведомости. — 1893.
12. Отчёт о деятельности Харьковского городского общественного управления по народному образованию за 1914-1915 учебный год. — Х., Тип. И. М. Аничкина. — 1917. — 60 с.
13. Г. Харьков. Справочник по городскому общественному управлению Харькова. — Харьков, 1913 р. — 103 с.
14. Державний архів Харківської області. — Ф. 45. — Харківська міська управа, 1871—1917рр., Оп. 1, Спр. 3188 — «Призначення міських стипендіатів у Олександрівський притулок і жіночу школу благодійного товариства» — арк. 2-3
15. Державний архів Харківської області. — Ф. 45. — Харківська міська управа, 1871—1917рр., Оп. 1, Спр. 3415 — «Порядок призначення міських стипендіатів. Створення стипендій при Ольгинському притулку, Олександрівській школі та училищі сліпих» — арк. 1-5
16. Беликов Ю. Купеческая династия Жевержеевых: портрет двух поколений предпринимателей пореформенного Харькова / Ю. Беликов // Вісник Харківсь-

кого національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія, 2014 — №1134. — Вип. 49. — с. 18-39

17. Кравченко Т. М. Початкова освіта Харківщини у другій половині XIX — на початку XX століть: здобутки та проблеми. / Т. М. Кравченко // Збірник наукових праць ХДПУ ім. Г. С. Сковороди; Серія «Історія та географія». — Харків, 2001. — Вип.1. — с. 137-141

Широколава М. В. Участие купечества в общественном движении за начальное народное образование в Харьковской губернии во второй половине XIX — в начале XX века — Статья.

Аннотация. В статье рассмотрено участие представителей купеческого сословия в общественном движении за начальное народное образование в Харьковской губернии во второй половине XIX — в начале XX веков. Исследована роль купечества в образовательной деятельности органов местного самоуправления. Определены формы частной инициативы представителей купечества в развитии начального образования в Харьковской губернии.

Ключевые слова: начальное образование, общественное движение, купечество, местное самоуправление, благотворительность.

Shyrokolava M. V. Participation of merchants in the public movement for elementary education in Kharkiv province in the second half of the 19th century — at the beginning of the 20th century — Article.

Summary. This article considers participation of the merchants' representatives in the social movement for primary people's education in Kharkiv province at the second of the 19th century — at the beginning of the 20th century. The merchants' role at educational activity of the local government's organs were investigated. The forms of private initiative of the development of primary education in Kharkiv province were determined.

Keywords: primary education, social movement, the merchants, local government, charity.